

ŞEYHÜ'L-İSLÂM İSHAK EFENDİ

(Hayatı Şahsiyeti ve Eserleri)

MUHAMMED NUR DOĞAN

HAYATI VE ŞAHSİYETİ Aile Çevresi

Edebî tetkiklerde, eseri vücûda getiren kişiyi tanımlarken onun düşünce ve inanç yapısının, dünyâ ve hayat görüşünün tesbit edilmesinin önemi yanında; fikrî, dînî ve edebî şahsiyeti oluşturan ilk muhit olan âile çevresinin de ele alınmasının zarûrî olduğu açık bir gerçektir. Çünkü insanın şahsiyetini oluşturan en mühim unsur; onun annesi, babası ve âilesinin sâhip olduğu ahlâkî ve kültürel değerlerdir. Târihe mâl olmuş bir edebî şahsiyeti anlayabilmek; eserini meydana getirirken içinde bulunduğu târihî, sosyal, kültürel, ahlâkî ve psikolojik şartları tanıyabilmekle mümkündür.

Bu sebeple, hayâtını, şahsiyetini ve eserini tetkik ve tahlil etmeye çalıştığımız Şeyhülislâm İshak Efendi'nin geniş bir nüfûza sâhip olan ve aralarından çok sayıda ilim ve devlet adamı çıkan âilesi üzerinde duracak ve önce dedesi Alanya'lı İbrâhim Efendi hakkında kaynaklarda bulabildiğimiz bilgileri aktardıktan sonra, İshak Efendi'nin yetişmesinde en önemli faktörü teşkil eden babası Şeyhülislâm Ebû İshâk İsmâil (Naîm) Efendi'yi yakından tanıtmaya çalışacağız.

Dedesi

İshak Efendi'nin dedesi olan Kara İbrâhim Efendi, Alâiyye (Alanya)'da doğmuş, ilk tahsilini orada yaptıktan sonra İstanbul'a hicret edip Mantıkî Ahmed Efendi'den mülâzim olmuştur. «Devr-i medâris ve akd-i mecâlis ederek kırk akçe müderrise mevsûl ve andan dahi ma'zûl olduk-

tan sonra»¹ kadılık mesleğine intisâb etmiş ve Rumeli vilâyetlerinin birçoğunda kadılık yapmıştır. 1068/1657 yılında Acem Mehmed Efendi Kâhire kadısı olduğunda kendisinin nâipliği görevi ile Mısır'a gitmiş, o senenin Recebinde, efendisi vefat edince İstanbul'a dönmek üzere yola çıkmış, fakat Karaman Ereğlisi'ne vardığında hastalanarak vefat etmiştir. Orada medfundur. Şeyhî'nin zikrettiğine göre, Alanya'lı İbrâhîm Efendi iffet ve doğrulukla mezkûr, birçok ilme vâkıf olduğu gibi, bilhassa fıkıh ilminde zamânının ileri gelenlerinden biri idi².

B a b a s ı

Alâiyye'li İbrâhîm Efendi'nin «netice-i mukaddimât-ı ömr-i rehînü'l-behçeti» olan³ ve İshak Efendi'nin ismi ile künyelenen Ebû İshak İsmâîl Efendi ise 1055/1645'te İstanbul'da Sultan Selim civarında Çarşamba'da binâ ettirdiği ve şimdi kendi adını taşıyan câmiin bulunduğu mahaldeki evlerinde doğmuştur⁴.

Tahsilini İstanbul'da tamamladıktan sonra Kazasker Kara Kadri Efendi'den mülâzım olan İsmâîl Efendi daha sonra İstanbul'un diğer medreselerinde tedris vazifesini sürdürmüş; 1073/1662'de Câfer Paşa Medresesi'ne müderris olmuş, buradan 1084/1673'te ibtidâ-i hâric derecesi ile Yusuf Paşa ve daha sonra da 1086/1675'te Abdullah Ağa medreselerine tâyin olunmuştur⁵. Müderrisliği sırasında mektupçuluk, tezkirecilik ve kassamlık görevlerinde de bulunan İsmâîl Efendi 1087/1676'da ibtidâ-i dâhil itibâriyle Şâh-ı Hübân Medresesine geçmiş, oradan da 1089/1678'de hareket-i dâhil derecesi ile İmâd-zâde Esseyyid Ebussuûd Efendi'nin yerine Beşiktaş'taki Sinan Paşa Medresesine tâyin edilmiş ve 1092/1681'de de mûsıla-i sahn itibâriyle de yine Beşiktaş'ta bulunan Hayreddin Paşa Medresesi müderrisliğine yükselmiştir⁶.

Ebû İshak İsmâîl Efendi bundan sonra 1094/1683'te Sahn-ı semâniye medreselerinin birine getirilmiş, kendisine ibtidâ-i altmışlı derecesi lâyık görülerek Kılıç Ali Paşa Medresesine; dört sene sonra mûsıla-i Süleyma-

1 Şeyhî, *Vekâyi'ül-fuzalâ*, I, v. 257.

2 *Aynı eser*, I, v. 257.

3 *Aynı eser*, I, v. 257.

4 «Darü's-saltanatî'l-aliyye belde-i Kostantiniyye'de Sultân Selim Câmi-i şerifi kurbunda Çihârşenbe Pazarı-nâm mahalde binâ buyurdıkları câmi-i şerif ve mâbed-i latif mâder-i şefkat-mevsıllarının menzili olmağla vücûd-ı mehâmid-nümûduları ol câygâh-ı letâfet-penâhda 1055 Zilhiccesi zînet-âver-i sâha-i vücûd olup...» (*ayn. esr.*, II, v. 290).

5-8 Şeyhî, *ayn. eser*, II, v. 290-291.

niye itibârı ile Mahmud Paşa Medresesine tâyin olunmuştur. Aynı derece ile 1101/1689'da Eyüp'te bulunan İsmihân Sultan Medresesinde ve Ebû Eyyûb Ensârî Medresesinde bu görevine devam eden İsmâil Efendi 1102/1690'da hâmis-i Süleymâniye itibârı ile Galata medresesi'ne gelmiş, 1103/1691 senesinde ise müderrisliğin en yüksek derecesi olan Süleymâniye Dârü'l-hadîsi müderrisliğine yükselerek Reîsü'l-müderrisîn olmuştur⁷.

1104/1692'de kadılık mesleğine intisapla Haleb'e gidip buradaki görevinden sonra 1110/1698'de Mekke-i Mükerrerme pâyesi ile taltif olunarak daha sonra Kâhire ve nihâyet 1118/1706'da Mekke kadılığı görevine getirilen İsmâil Efendi, 1119/1707'de kendisine Edirne pâyesi, Bolu ve Edincik kazâları ihşân edilerek İstanbul'a dönmüş, 1120/1708'de de İstanbul kadısı olmuştur⁸. 1122/1710'da Anadolu pâyesi ile taltif edilen İsmâil Efendi bir sene sonra Anadolu kazaskeri ve aynı senenin Zilhiccesinde de Rumeli kazaskeri görevlerine getirilmiştir⁹. 1124/1712'de azledilerek üç sene sonra tekrar sadr-ı Rûm'a dönmüş, 1128/1715'de selefi Menteş-zâde Abdurrahîm Efendi'nin azli ile boşalan Şeyhülislâmlık makâmına lâyük görülmüştür¹⁰. Aşağı yukarı bir buçuk sene kadar meşihat makâmında kalan Ebû İshâk İsmâil Efendi'nin bâzı davranışları, yakınlarının makâmı ile mütenâsip olmayan tutumları, kendisinin vazifesi ile bağdaşmayacak şekilde azil ve tâyin işlerine karışması gibi sebepler¹¹ onun gözden düşmesine sebep olmuş, 1130/1718'de azlolunarak Sinop'a sürgün edilmiştir. Üç sene sonra affedilerek İstanbul'a getirilmiş ve Bebek ile Rumelihisarı arasında bulunan Kayalar'daki yalısında ikâmetine müsâade edilmiştir. Burada gece gündüz ibâdetle meşgul olan İsmâil Efendi vefâtından iki sene evvel hastalanmış ve başında çıkan bir urun verdiği ızdırapla 28 Zilkâde 1138/1726'da vefât etmiştir. Ertesi günü; inşâsı ölümünden bir sene evvel bitmiş olan kendi yaptırdığı câmiin hazîresine defn edilmiştir¹².

9-10 Şeyhî, *aynı eser*, II, v. 291.

11 Teferruatlı bilgi için bk. Raşid, *Târih*, v. 192; Müstakim-zâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 85; Nusretnâme (1130 Cemâziyelâhir vekâyii); İ. H. Uzunçarşılı, *aynı eser*, I, 465.

12 Ebû İshâk İsmâil Efendi'nin, fetvadan azilleri hâlinde Çarşamba'da kendi doğduğu evi yıktırarak yerine yaptırdığı ve kendi adı ile anılan bu mâbed, uzunluk, boy ve yükseklikçe Kâbe'nin ölçülerine göre binâ olunmuştur (*Hadîka*, I, v. 38). Mescidin kapısı üstüne, oğlu Mehmed Es'ad Efendi'nin şu târih manzûmesi kazılıdır:

Teâlallâh zihî ra'nâ binâ nev câmi-i vâlâ
Menâr-ı nûr-ı rahmet cilvegâh-ı şâhid-i takvâ
Teferrücgâh-ı mevcûdât-ı âlem dinse lâyükdir
Ki her bir revzeni bir dest-i tâatkâr ider irvâ

Kaynaklar, Şeyhülislâm Ebû İshâk İsmâil Efendi'nin âlim, fâzıl, müdekkik, sâlih, âbid, güler yüzlü, hoşsohbet bir zât olduğunu; hak ve hukûka düşkün, dalkavukluk gibi şeylerden uzak bir şahsiyete sâhip bulunduğunu kaydederler¹³.

Na'im mahlâsı ile şiirleri de olan İsmâil Efendi bâzı mühim ve nâdir meseleleri izah eden bir mecmua bırakmış ve *Ankaravî Mecmuası*'nı biraz tashih etmiştir.

Şeyhülislâm İsmâil Efendi'nin, İshak, Mehmed Es'ad, Mes'ud, Saîd ve Lütfullah isminde beş oğlu vardır¹⁴.

Degildir çâki-i mihrâbı taraf-ı kiblegâhından
İcâbet râhı açmış sâlik-i takvâ için güyâ
Nice âvize itmez ana kendin beyzâ-i mah kim
Sirâcı olmag için mumdur mihr-i cihân-ârâ
Hudâyâ iki alemde saâdet bula banisi
Eğerçi kadr-i ecrin itdi nass-ı *men benâ* inhâ
Bunun gibi nice hayrâta yâ Rab muvaffak kıl
Hezârân câyı li'llâh eylesin takvâ için ihyâ
Çıka tâ kim hatib-i mihr-i enver minber-i çarha
Ola mahfel-güzîn-i na't-hâmı tasliyet-pîrâ
İkâmet eyleyüp dâ'im salât-ı cum'a-i şükürin
Sufuff-i kudsiyân ihlâs ile olsun du'â-güyâ
Tamâm olunca Es'ad lafzan u ma'nen didim târih
Yapıldı bin yüz otuz altıda bu ma'bed-i zibâ

Bu câmiin batısında bulunan medrese ile doğusundaki dârü'l-hadis, oğlu Es'ad Efendi tarafından yaptırılmıştır. İsmâil Efendi bu mâbedi inşâ ettirirken doğduğu hücrenin yerini kendisine mezar olarak seçmişti. Yuvarlak som mermerden yapılan mezar taşında şu kitâbe kazılıdır :

Hüvelbâki
Sâbıkan şeyhülislâm olan
merhûm ve mağfûr İsmâil Efendi
rûhu için el-Fâtiha
fi sene
1137

Oğulları olan İshak, Mehmed Es'ad, Lütfullah, Şeyh Mehmed Efendi ve Mes'ud efendiler de burada medfundurlar (*Hadîka*, I, v. 38).

13 Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 85; Aynı müellif, *Terâcim-i Ahâl-i Fetvâ*, v. 87a; Şeyhi, *ayn eser*, II, 290-291.

14 Bunlardan ilki şâirimiz İshâk Efendi'dir. En büyük oğlu olması sebebiyle İsmâil Efendi onun ismi ile künyelenmiştir. İkinci oğlu Es'ad Mehmed Efendi'dir. 1162-1163/1748-1749 seneleri arasında Şeyhülislâmlık makâmında bulunmuş ve 1166/1752'de vefat etmiştir. Mûsikîşinas da olan Es'ad Efendi XVIII. asırda gelen Osmanlı âlimlerinin en değerlilerinden biri idi.

Şâirimiz İshak Efendi'nin babası ve ilk hocası olması dolayısıyla üzerinde biraz fazlaca durduğumuz Ebû İshak İsmâil (Naîm) Efendi'nin âilesi (Ebû İshak-zâdeler), Osmanlı irfânına beş şeyhülislâm, birçok kıymetli kadı, kazasker, müderris kazandırmıştır. Şâir İshak Efendi'nin de şerefli bir üyesi olduğu bu geniş, kültürlü, âdetâ bir ilim ve feyz havzası olan âileye «mezar taşlarındaki ibârelerden anlaşıldığına göre Âl-i feyz (yâni Feyz oğulları) denilmekteydi»¹⁵.

Hayatı

Doğum Yeri ve Târîhi - Tahsîli - Aldığı vazîfeler

Yukarıda dedesi babası ve âile çevresi hakkında bilgi vermeğe çalıştığımız Ebû İshak İsmâil Efendi-zâde İshak Efendi 1090/1679 yılında İstanbul'da doğdu¹⁶. Bu hususta kaynaklarda herhangi bir ihtilaf mevcut değildir.

Kendisinden bahseden kaynaklarda, hakkında genç yaşından beri ilim ve irfan ile meşgul olarak zamânını boş şeylere harcamayıp giderek

I. Mahmud adına kaleme aldığı *Lehçetü'l-lugat*, Türkçeden Arapçaya ve Farsçaya bir lugattir. Önemine binâen 1216/1801'de basılmıştır. Es'ad Efendi ağabeyi İshak Efendi derecesinde olmamakla birlikte, iyi bir şâir olup güzel şiirler bırakmıştır. Bir divânı da bulunan Es'ad Efendi'nin bazı mûsikîşinasların kısa hal tercümeleri ile eserlerinden bahseden *Atrabü'l-âsâr fi-tezkireti urefâ el-edvâr* isimli ansiklopedik eseri meşhurdur. Kur'ân-ı kerîmin bazı âyetlerini tefsir eden Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi'nin ayrıca Zemahşerî'nin *Etvaku'z-zehab* adlı eserine nazire olarak yazdığı *Etbaku'l-etbak* isimli bir te'lifi; meşhur Arap şâirlerinin bazı kasidelerini tahmisleri; ayrıca kendisinin Hemziye ve Lâmiye adlarında iki Arapça manzumesi ve III. Ahmed adına kaleme aldığı *Bülbülname* adlı bir eseri de mevcuttur.

Ebû İshak İsmâil Efendi'nin üçüncü oğlu Mes'ud Efendi de müderris iken 1140/1727'de vefat etmiştir.

Lütfullah Efendi, Şeyhülislâm İsmâil Efendi'nin dördüncü oğludur. İki defa Anadolu kazaskerliğinde bulunmuş, 1166/1752'de Rumeli pâyesini kazanan Lütfullah Efendi 1167/1753'te vefat etmiştir. Şeyhülislâm İsmâil Efendi'nin beşinci oğlu Şeyhî Mehmed Efendi'dir. Bu zât 1173/1759-1174/1760 yılları arasında Rumeli kazaskerliğinde bulunmuş ve 1175/1761 yılında vefat etmiştir.

15 İbrâhim Hakkı Konyalı, *Alanya (Alâiyye)*, s. 424.

16 «Vilâdetleri 1090 senesinde vâki olmuştur» (Müstakimzâde, *aynı eser*; aynı müellif, *Terâcim-i Ahâli-i Fetvâ*, v. 86); «Gevher-i nâyâb-ı vücûd-ı bihîdulları İstanbul'dan zuhûr etmişdir» (Safâî, *Tezkire*, v. 26.)

terakki ettiği ve akranlarını geçerek ilim sâhipleri arasında şöhrete ulaştığı yolunda bilgi bulunan¹⁷ İshak Efendi'nin ilk hocası, babası büyük âlim Şeyhülislâm İsmâil Efendi'dir¹⁸. İshak, ilk feyzini babasından ve Müftizâde Efendi'den alıp bu yolda ilk adımlarını attıktan sonra, babasının Bursa'da kadılığı esnâsında orada İshak Hocası Ahmed Efendi'den, İstanbul'da Mutavvelci Mehmed Efendi'den ve Şeyh Süleyman Efendi'den «mehere-i fünûndan bilcümle ulûmu tahsîl» eylemiştir. Arada sırada da *Hâtimetü'l-es'âr* müellifi Sâlim Efendi'nin babası Şeyhülislâm Mirza Mustafa Efendi'nin derslerinde hazır bulunan İshak, böylelikle bir âlimin öğluna yaraşır tarzda hummâlî ve metodlu bir çalışma ile öğrenimini sürdürmüş, «zihn-i nekkâd ve tab'-ı vekkâdı sebebi ile»¹⁹ kısa bir müddet içerisinde ilim sahasında yüksek bir mertebe kazanmıştır.

1097/1685 senesinde Müfti Ankaravî Mehmed Efendi'den mülâzım olan²⁰ İshak, 1111/1669'da Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin de hazır bulunduğu büyük bir imtihanda fevkalâde muvaffak olup, Şeyhülislâmın ve mecliste hazır bulunan diğer müderrislerin takdîrini kazanarak müderris oldu²¹. Tedris hayâtına ibtidâ-i elli rütbesi ile Odabaşı Ağa Medresesi'nde başladı. 1115/1703'te yerinde hareket-i hâric itibar olunduktan sonra o senenin sonunda ibtidâ-i dâhil mertebesine yükseltilerek 1119 Recebinde (1707) Ekimi) hareket-i dâhil ile o esnâda yeniden inşâ edilen Ankaravî Mehmed Efendi medreselerinin birine müderris olarak tâyin ve böylelikle taltif olundu. Mezkur medreseden 1122/1710'da mûsıla-i Sahn pâyesi ile Sekban Ali Medresesi'ne geçen şâirimiz buradan da âdet üzere Sahn-ı Semâniye'den birine ve daha sonra ibtida-i altmışlı ile Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi'ne tâyin olundu. Tedris hayâtının ve müderris olarak görev yaptığı yerlerin teferruatlı bilgisini bulabildiğimiz *Tezkire*'de Sâlim Efendi, İshak Efendi'nin bu devrenin sonunda aldığı vazifeleri ve kadılığa geçişini şöyle anlatır:

17 «Âlem-i şebâblarından beri zât-ı sûtûde-tinetleri kesb-i maârif ve ulûma iştiğâl üzere mânend-i mâh-ı sipîhr-i iclâl şeb ü rûz dâire-i terakkîde meyl-i kemâl eyleyüp bihûde mahabbet-i bûd ve ne-bûd ile tazî-i evkât eylemeyen vücûd-ı şeriflerdendir. Bu minvâl üzere vücûd-ı bihbûdları gülsitân-ı ma'rifetde neşv ü nemâ bulduğundan gül-i sadberg-i gülşen-i hezâr-ı irfân olup her vechile faikü'l-akrân ve sertâc-ı cümle-i dânişverân olmuşlardır.», (*Sâlim Tezkire*, s. 65.); «Ahd-i şebâbından beri miyâne-i mehâdim-i sudûr-ı bülend-itibarında hasâil-i pesendîde ve cem'-i estât-ı fûnûn-ı adîde ile şöhret-şî'âr olup...» (Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 91).

18 Sâlim, *aynı eser*, s. 65.

19 Sâlim, *aynı eser*, s. 65.

20 *Aynı yer*.

21 «...Huzzâr-ı meclis olan fuhûl bilcümle sad pesend ve hezâr ahsent diyüp sikk-e-zen-i kabûl olmuşlardır.» (Sâlim, *göst. yer*).

«(...) Ba'de 1127 muharreminde vâlid-i mâcidimiz hazretlerinden birkaç gün Eyyûb'da Yazılı Medrese tâbir olunan İsmihan Sultan Medresesi'ne müderris olup pâ-nihâde-i tereddüd buyurdularından sonra ol esnâda kendilere Sultan Ahmed Hân Medrese-i celilesi Süleymâniye itibâriyle tebcil ve devre-i medâris-i tariki tekmil buyurup ol esnâda peder-i muhteremleri ulemâ-i kirâmın bülendi faziletli İsmâil Efendi Hazretleri şeyhü'l-islâm ve müftiyyü'l-enâm olup zât-ı sûtûde-simâtlarına İzmir kazâsiyle ikrâm, ba'de Edirne pâyesi ile nev bâde-çin-i nihâl-i kâm olup, 1130 saferinde bâ-hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn Mekke-i mükerrerme pâyesiyle ihtirâm olundular»²².

Tedris ile meşgul iken bir müddet teftiş ve kısmet hizmetlerinde de bulunan²³ İshak Efendi, *Tezkire* sâhibi Sâlim'in yukarıda iktibas ettiği sözlerinde zikrettiği ve diğer kaynakların da kaydettiğine göre, artık tedris devresini de tamamlamış bulunduğundan, o sırada şeyhü'l-islâmlık makâmına getirilen babası İsmâil Efendi tarafından İzmir meleviyeti ile ikrâm olundu²⁴. Daha sonra, yine babasının zamân-ı meşihatlarında kendisine Edirne ve Mekke-i mükerrerme pâyeleri verilecek ve şâirimiz 1135/1722 yılının Ramazanında (Haziran) yakın arkadaşı olan *Tezkire* sâhibi Sâlim Efendi'nin yerine İstanbul kadısı olacaktır.

İshak Efendi'nin İstanbul kazâsına gelişi Pâdişâh III. Ahmed'in dâmâdı Nevşehir'li İbrâhim Paşa'nın sadâret yıllarına tesâdüf eder. Pâdişâh üzerinde çok büyük bir nüfûza ve devlet işlerinde tam bir salâhiyete sâhip olan Dâmad İbrâhim Paşa'nın bu dönemde etrafında oluşturduğu âlim, şâir ve ediplerden müteşekkil heyet içerisinde şâir İshak da vardır. Bu encümen içerisinde şâirimiz şuurla hizmet etmiş ve hattâ bizzat gerçekleştirdiği iki kitap tercümesi ile²⁵, sadrâzâmin emri ve ar-

22 Sâlim, *aynı eser*, s. 67.

23 Fatin Dâvûd Efendi, *Hâtîmetü'l-es'âr*, s. 8.

24 Müstakimzâde, *aynı eser*, s. 91; Safâyi, *Tezkire*, y. 26-27. Râmiz, tezkiresinde İshak Efendi'nin İzmir meleviyetine getirilişinde Câbi Remzî adlı birinin «tahrîr» ettiği şu târihi kaydeder :

İshâk Efendi olsun sa'd u mübârek İzmir (Râmiz, *Tezkire*, v. 4.)

25 Bunlardan ilki Kadı İyâz'ın *Şifâ* isimli kitabının tercümesidir. Bu tercümenin giriş kısmında İshak Efendi, kitabı önemine binâen tercüme ettiğini ve Dâmad İbrâhim Paşa'nın tavassutu ile bizzat Pâdişâh III. Ahmed'e kendisinin arz ettiğini kaydeder.

İkinci tercüme ise Ebül-leys Semerkandî'nin *Bustânü'l-ârifin* adlı kitabının tercümesidir. İshak Efendi *el-Kasrî'l-metin* adını verdiği bu tercümesini de sadrâzâma takdim etmiştir. (Bk. Safâyi, *aynı eser*, s. 26.)

zusu ile başlayan ve birçok mühim kitabın Türkçeye kazandırılması ile hayırlı bir şekilde sonuçlanan tercüme faaliyetine gönüllü olarak o da katılmıştır.

Vukûa gelen köklü değişikliklerle Osmanlı târihi bakımından (müsbet ve menfî yönleri ile) çok önemli bir dönüm noktası olan bu dönemde, gerçekleştirilen inkılaplardan birisi ve şüphesiz en mühimi matbaanın kuruluşudur. Toplumumuzun geleceği ile ilgili çok hayırlı ve müsbet tesirler icrâ edecek olan bu hizmetin ifâsında, o zamanlar İstanbul kadısı olan İshak da görev almış, matbaanın kuruluşunu harâretle destekleyen şâirimiz, hattâ bu matbaanın basacağı ilk kitap olan *Vankulu Lügati*'nin tashihine kendi arzusu ile memur olmuştur. Bugün kütüphanelerimizde istifâde imkânına sâhip olduğumuz ilk basma kitap olan *Vankulu Lügati*'nin ön sayfelerinde, başta zamânın şeyhülislâmı Abdullah Efendi'ninki olmak üzere diğer âlimlerin takrizleri ile birlikte İshak Efendi'nin takrizi de basılı bulunmaktadır.

Lâle Devri eğlencelerinin bütün hızı, debdebesi ve tantanası ile devam ettiği bu yıllarda şâir İshak da saray çevresinde bulunan ve Dâmad İbrâhim Paşa meclislerinde yer alıp yaşanan hayâta manzûmeleri ile renk katan diğer şâirler gibi Pâdişah III. Ahmed'i ve onun kudretli vezîri Nevşehir'li Dâmad İbrâhim Paşa'yı yazdığı kasîdeleri ve müzeyyel gazelleri ile övüyor, devrin ve bu devrin önde gelenlerinin husûsiyetlerini mübâlağalı ifâdelerle mısırâlarında aksettiriyordu. Ayrıca İran'a karşı girilen harplerde kazanılan geçici zaferlere târih düşürmek yolunda manzûmeler de kaleme almıştır. Kırk beş yaşında iken İstanbul kadısı olan İshâk'ın bu vazifeden azli sıralarında Divânını tertip etmiş olduğunu, 1139/1726 târihinde yazıldığını bildiğimiz *Beliğ Tezkiresi*'nden öğreniyoruz²⁶.

Kaynaklar, İshak Efendi'nin İzmir ve İstanbul kadılığı vazifelerinde ismet ve istikâmetle vazife gördüğünü, işi olanlara anlayışla davranıp, mahkemeye işi düşenlerden îlam, berat ve hüccet vesikası karşılığı harç almadığı gibi, kalem ücretlerini dahi kendi cebinden verdiğini, mâzûl ve mansûbdan hediye nâmına hiç bir şey kabul etmediğini ve «tama'-ı hâmdan ârî» olduğunu zikrederler²⁷.

26 *Beliğ Tezkiresi*, v. 3.

27 «Çünkü Anadolu'dan ma'zûl İshâk Efendi İstanbul kadısı oldukda, harc-ı îlâm ve harc-ı hüccet ve narh umûrundan bir para almamağla nâs beyninde iffet ile mevstûf olup (...)» (Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'et-tevârih*, s. 35.); «Nâmûs-ı ifetleri çirkâb-ı tama'-i hâmdan pâk ve ârî ve mesâlih-i ibâdullah zımında tahrîr olunan vesâik ve sükûkun mahsûl-i âdisi değil, ücret-i kalemiyesi bile

İşte bu iffet ve doğrulukla vazife görmesi sebebi ile Dâmad İbrahim Paşa'nın teveccühünü kazanan İstanbul kazâsından mâzul İshak Efendi²⁸ 1141 şevvalinde (Nisan 1728) Anadolu kazaskerliğine getirilmiştir²⁹.

Dönem, Lâle Devrinin sonlarıdır. Zevk, eğlence, iş ü nûş ile geçen günler yavaş yavaş gerilerde kalmakta, İran cephesinden acı mağlubiyet haberleri alınırken hükümetle arası bozulan Yeniçeri ocağında da isyan ve ihtilâl havaları esmektedir.

Çok çeşitli sebeplerle başlayan ve elebaşılığını Patrona Halil isminde bir kişinin yaptığı ihtilâl, Osmanlı târihinde eşine az rastlanır bir döneme son vererek Pâdişah III. Ahmed'in azli ve sadrazâmı Nevşehirli Dâmad İbrâhim Paşa'nın fecî bir şekilde idâmı ile sonuçlanmıştır.

İshak bu 1143/1730 ihtilâlinin akabinde, kendisine en güzel kasidelerini takdim ettiği, cülûsuna, yaptırdığı köşk, saray, çeşme ve kitap-hânelere, çadırına, ok atmasına ve şehzâdelerinin doğumlarına târih manzûmeleri kaleme aldığı Pâdişahın azlinin ve yine medhinde kasideler ve gazeller yazdığı Sadrazâm Dâmad İbrâhim Paşa'nın idâmının verdiği teessürle olacak, bir müddet için uzlet köşesine çekildi.

İhtilâlden ve III. Ahmed'in ferâgatinden sonra tahta Sultan I. Mahmud geçmişti. Devrin şeyhülislâmı, Dâmadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi idi. Kaynakların ittifak hâlinde kaydettiğine göre bu zât, İshak Efendi'nin «İkbal ve vâkıfını çekemiyor», ilim ve irfan erbâbınca ona gösterilen teveccühü kıskanıyor; iffet ve dindarlığı pâdişahça hakkı ile bilinecek olursa şeyhülislâmlık makâmının İshak Efendi'ye verileceğinden haklı olarak endişe ediyordu. İşte bu sebebe bağlı olarak, Şeyhülislâm Ebulhayr Ahmed Efendi, artık Rumeli kazaskerliği sırası gelmiş olan sâbık Anadolu kazaskeri İshak Efendi'nin hak ettiği bu makâma gelmesine mâni olmuş, hattâ Rumeli kazâsına onun yerine başka bir zâtı tâyin ettirmişti³⁰.

Bu haksızlık İshak Efendi'nin itirazına sebep olmuş ve Rumeli kazaskerliğinin gecikmesini Şeyhülislâmın başkanlığında toplanan mecliste-

kendi cîb-i iktidârından verilmek mu'tâd-ı tab'î istiğnâ-girdârı olmağla ma'zûl ve mansûb hediye nâmına bir berg-i sebze hod kabûliyle kimseden mahcûb olmamış idi» (*Müstakimzâde*, aynı eser, s. 90-91.); Ayrıca, Subhî, Sâmî, Şâkir, *Târîh*, v. 63.

28 1135 Ramazanında (1722 Haziran) İstanbul kadısı olan şâirimiz, bir sene tamâmında azl olunmuştu. Bk. *Müstakimzâde*, *Terâcim-i Ahâl-i Fetvâ*, v. 86.

29 Aynı eser, v. 86; *Râmîz Tezkiresi*, v. 5.

30 İ. H. Uzunçarşılı, aynı eser, IV/II, s. 469.

açıkça tenkid etmiştir. Şeyhülislâm Dâmatzâde de İshak Efendi'nin bu haklı infiâlini ve o arada kullandığı bâzı «kelimât-ı tefevvühi»'yi fırsat bilerek onu «berây-ı te'dîb» 1145/1732'de arpalığı olan Kütahya'ya nefy etti. Târihçi Subhi bize bu hadise ile ilgili şu aydınlatıcı mâlumâtı vermektedir :

«Mâh-ı merkurda sâbıkan sadr-ı Anadolu'da mesned-tırâz ve beyne's-sudûr iffet ve takvâ ile memdûh ve ser-firâz olan sudûr-ı Devlet-i Aliyye'nin mümtâz ve ercümendi Şeyhülislâm-ı fâzıl İsmâil Efendi-zâde İshak Efendi Hazretleri bi'l-kadr ve'l-istihkâk bâlâ-yı sadâret-i Rûm'a irtikâ ve iltihakları çeşm-dâste-i a'yân-ı âfâk olmağla müşârünileyh hazretlerine sûretnümâ-yı mir'ât-ı zuhûr olan nukûş-ı teveccühât-ı haseneden Şeyhülislam Dâmadzâde Efendi Hazretlerinin zücâc-ı kalbine hased târî ve sadr-ı müşârünileyhin sadâret-i Rûm bir kere cây-i karârı olup iffet ve diyânet-i âlemgîri kemâ hüve hakkahû ma'lûm-ı hümayûn-ı cihângîr oldukda bişâibe-i istibâh makâm-ı celîl-i fetvâ zât-ı mahmidet-simâtlarına cilvegâh olacağı ke'l-şems fi vasati'n-nehâr âşîkar olmağla tebdîl-i sadreyn akabinde bu nevbet-i sadâret-i Rûmun tahallûf-i sûrîsinden müşârünileyh cenablarına arz-ı infiâl belki lisân-ı hallerinden nakl-i kıl ü kâl behânesi ile çend rûze arpalıkları olan Kütahya tarafına tenhiye ve teb'idlerin işâret ve ba'de berheti mine'z-zamân «men ezâ cârehu evrehehu'l-âhu dârehu» müfâdı nümâyân oldu»³¹.

İshak Efendi'nin Kütahya'ya sürülmesi ile sonuçlanan bu hâdise ile ilgili olarak diğer kaynaklarda da şu değerlendirmelere rastlıyoruz :

«Çünkü Anadolu'dan ma'zûl İshak Efendi İstanbul kadısı oldukda, harc-ı i'lâm ve harc-ı hüccet ve narh umûrundan bir para almamağla nâs beyninde iffet ile mevsûf olup, bu gün şeyhülislâm olur, yarın olur denildiğinden nâşi, bir sene mukaddem hâlâ sadr-ı fetva olan Ebulhayr Ahmed Efendi, Kütahya arpalığına nefy etmiş idi»³², «Kırk beş târihinde meclis-i şeyhülislâmîde sadr-ı Rumeli için bâzı kelimât-ı tefevvühi ile berây-ı te'dîb arpalığı Kütahya'ya iclâ ve tağrîb olundu»³³.

31 Subhi, Sâmi, Şâkir, *Târih*, v. 46.

32 Şem'dânî-zâde, *aynı eser*, s. 35.

33 Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 91 ve aynı müellif, *Terâcim-i Ahâli-i Fetvâ*, v. 86.

Kütahya'ya sürgüne gönderilen İshak Efendi orada bir müddet ikâmet ve icrâ-yı hükümet ettikten sonra Pâdişâhın Şeyhülislâm Dâmadzâde'nin maksadını anlaması üzerine Şeyhülislâmın haberi olmadan çıkarılan bir hatt-ı hümayûn ile affedilerek İzmit'e nakl olundu³⁴. İzmit'e getirildikten hemen sonra 1146/1733 başlarında kendisine Rumeli kazaskerliği rütbesi tevdi edilen İshak Efendi için artık Şeyhülislâmlık yolu açılmıştı. Nitekim bundan bir ay sonra yâni 1146 senesinin Cemâziyelevvelinde (Ekim 1733) İshak Efendi'ye bir haseki ile hatt-ı hümayûn gönderilerek dâvet edilecek, bir gece Üsküdar'da bulunan Mehmed Paşa Kasrında misâfir edildikten sonra ertesi günü Sadrâzam Dâmad İbrâhim Paşa'nın refâkatinde Pâdişâhın huzûruna çıkarılarak kendisine samur kürk giydirilip, Şeyhülislâmlık mâkamına getirilecektir³⁵. Şeyhülislâm Dâmadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi, Büyükdere'nin Kefeli köyünde bulunan yalısında ikâmete memur edilmiştir.

Bir sene dokuz gün müddetle meşihat makâmında vazife gören Şeyhülislâm İshak Efendi'nin temiz ahlâkından ve seciyesinden hayli memnun olan Pâdişâh I. Mahmud, herkesçe mâlûm olan iffet ve takvâsına binâen kendisine Bahçekapısı civârında bir saray hediye etmişti³⁶.

İ. H. Uzunçarşılı'nın haklı olarak «yağasa idi meşihatının uzun müddet devam etmesi muhtemeldi» dediği³⁷ Şeyhülislâm İshak Efendi, fetvâ makâmına geçişinden ölümüne kadar şerefle ve istikâmetle bu vazifesini yürüttü. Kısa şeyhülislâmlık hayatında birçok fetvâya imzâ attı.

34 Subhî, Sâmi, Şâkir, *ayn eser*, v. 57; İ. H. Uzunçarşılı, *ayn eser*, IV/II, s. 469.

35 Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 91; aynı müellif, *Terâcim-i Ahâlî-i Fetvâ*, v. 86; Subhî, Sâmi, Şâkir, *Târih*, v. 86; *Râmiz Tezkiresi*, v. 3.

İshak Efendi şeyhülislâm olduğu zaman düşürülen târihlerin bir kısmı tezkireler ve diğer kaynaklarda mevcuttur. Bunlardan birkaçı şöyledir :

Râsim Hattât'ın

Kemal-i ilm ile İshâk Efendi geldi fetvâya

(*Râmiz Tezkiresi*, v. 3.)

Yine aynı kişinin,

Râsim bu târihi yazıp arz eyle hâk-i pâyine

İshâk Efendi himmetle müfti-i din oldu bu dem

Ve bir diğeri,

İshâk Efendi el-hâk fetvâya oldu elyak (Müstakimzâde, *Terâcim-i Ahâlî-i Fetvâ*, v. 86.)

36 Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 91 ve ondan naklen, Subhî, Sâmi, Şâkir, *Târih*, v. 63.

37 İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, IV/II, s. 471.

İshak Efendi, ömrünün son senesine tesâdüf eden şeyhülislâmlığı esnâsında Pâdişah I. Mahmud'a da kasîdeler sunmuş, çeşitli vesilelerle târih manzûmeleri kaleme almıştır. Hattâ Dîvânını yeniden tertip ederek nefis bir nüsha hâlinde I. Mahmud'a takdim etmiştir.

Vefâtı

İlim, kültür ve edebiyat târihimize adını şerefle yazdıran Şeyhülislâm İshak Efendi 1147 Cemâziyelâhiri'nin üçüncü günü (31 Ekim 1734) 55 yaşında iken İstanbul'da vefât etmiştir³⁸. Babasının hemen yanbaşında medfûn olan İshak Efendi'nin 1.80 m. boyundaki som mermerden yuvarlak ve sâde mezar taşında şu kitâbe okunur :

Hüvelbâkî

Bi'l-fi'l mesned-ârâ-yı sadr-ı fetvâ
vedâ'-ı âlem-i fânî iden Şeyhülislâm-ı
merhûm ve mağfûr İshak Efendi
rûhu için el-Fâtiha

1147

İshak Efendi, Şeyhülislâm Paşmakçızâde Seyyid Ali Efendi'nin, adını bilmediğimiz kızı ile evlenmişti. Şâirimizin, Selânik kadısı iken 1190/1776'da vefat eden ve ecdâdı yanında medfun bulunan küçük oğlu Zeynüddin Ahmed bu hanımından olmuştur³⁹. Büyük oğlu ise Anadolu kazaskerliğine kadar yükselmiş olan Yahyâ Şerif Efendi'dir.

Kişiliği

Şahsî Özellikleri ve Karakteri

Çok kuvvetli bir medrese eğitimi görmüş olması sebebi ile ana dili olan Türkçe yanında Arapça ve Farsçayı bu dillerde şiir yazacak kadar iyi bilen İshak, bu kudretini yaptığı tercümelemlerle de göstermiştir. İshak

38 Müstakimzâde, *ayn. esr.*, s. 91; aynı müellif, *Terâcim-i Ahâlî-i Fetvâ*, v. 86; *Râmîz Tezkîresi*, s. 3; *Safâyî Tezkîresi*, v. 27.

39 Müstakimzâde, *aynı eser*, v. 86.

Efendi'nin eserleri tahlil edilirken, «elsine-i selâse»ye vukûfu ve edebî şahsiyeti üzerinde durulacaktır.

Yukarıda yeri geldikçe bahsedildiği gibi, kaynaklar İshak Efendi'nin şahsiyetinin yüksekliği, iffet, diyânet ve takvâ sâhibi bir insan olduğu, birçok iyi ve güzel hasletlere sâhip bulunduğu hususunda müttetik-tirler. Yakın arkadaşı tezkireci Sâlim, kendisine olan sevgisi ve yakınlığı dolayısıyla İshak Efendi'nin hal tercümesi ile başlattığı tezkiresinde onun bu vasıflarını şöyle dile getirir :

«Vâkiâ mahdûm-ı fezâil-mersûm her ciheti ma'mûr bir zât-ı hünerver ve tab'-ı ulyâsı begâyet pâk ve bî-behâ-ne yegâne bir sühan-perverdir»⁴⁰.

Safâyî de «(...) Hakkâ ki belâgatda Bû-İshâk Mavsilî rütbesine vâsıl mühezzibü'l-hulk ve hasenü'l-halk fâzıl ve kâmil bir zât-ı bî-muadildir. Şeref-i zâtına vâlid-i mâcidinin Ebû-İshâk ketebesini ile meknî olduğu şahid-i âdildir» diyerek⁴¹, babası Şeyhülislâm Kara İsmâil Efendi'nin, onun ismi ile künyelenmesini İshak Efendi'nin şahsiyetinin yüksekliğine şahit getirirken, *Devhatü'l-meşâyih* müellifi Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi de İshak Efendi'yi şöyle vafeder:

«Her silsilesi selîs ve her tevhihi müselleme ve nefîs; sâhib-i tevâzû ve vakâr; muhibb-i dost ve düşmen-azâr; kerîmü't-tab', pâk-i'tikâd, müstehik-nevâz, dervîş-nihâd, istiğnâ-şî'âr, âlî-cenâb bir zât-ı melek-haslet ve nâ-yâb idi»⁴².

Râmiz de tezkiresinde İshak Efendi'den bahisle, «Sâbiku'l-beyân hazretleri mecma'u'l-bahreyn-i ulûm u irfân, fâzıl-ı bî-adîl-i zamân, edebiyatda akrânı nâdir ve lâzime-i mahdûmiyyet olan şî'r ü inşâda mâhir, selîmü't-tab', müselleme'l-etvâr, affî ve dindâr, gayret ü hamîyyet ile meşhûr, erbâb-ı dâniş ve irfâne bezli mevfûr-ı kerem ü inâyeti elsine-i nâsda mezkûr (...)» diyerek onu övdükten sonra latîfeye meyyâl ve nükteli söze düşkün olduğunu da zikr ile İshâk Efendi'den şöylece bir latîfe nakl eder :

«Sadr-ı İstanbul'da pîrâye-bahş-ı hükûmet iken Ermeni tâifesinden bir sarrâf, atıyyü't-tercûme Eyyûbî Aklî Efendi'yi ihzâr ve huzurlarında, şu mikdar hakkım

40 Sâlim Tezkiresi, s. 68.

41 Safâyî Tezkiresi, v. 27.

42 Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 91.

vardır diyü tasvîr-i müddeâ ve mezbûr Aklî Efendi'den istinbâ olundukda, cuhûd züğürtleyince eski defterin yoklar meâlince mukaddemâ çend mikdar ahz u i'tâmız olup istîfâ-yı hukûk ile kat'-ı alâka idüp yedime sened dahi vermiş idi. Şimdi ne efkâr-ı fâsideye tebaiyyet eylemiş, bu güne sâhte ve perdâhte fikr-i dîrâdûr ile olan dâvâ-yı fakire istiğrab virdi, diyü cevâb virdükde, müşârinileyh hazretleri dahi, efendi infiâl buyurman, kâfir aklı değil mi ol mikdar ihâta ider diyü te'vîle-perdâz-ı tekellüm olmuşlardır. Bu makûle letâyifi meşhûr bir vücûd-ı bî-misl-i duhûr idi»⁴³.

Hattatlığı da bulunan İshak Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*'de kaydedildiğine göre, ta'lik yazıyı Hattat Ârif Efendi'den tahsil etmiştir⁴⁴.

Osmanlı Târîhi adlı kitabında İshak Efendi'nin hal tercümesinden kısaca bahseden İ. H. Uzunçarşılı da, onun lâle meraklısı olduğunu ve hattâ 'gülnîz' adlı bir lâle yetiştirdiğini kaynak zikretmeden belirtmektedir⁴⁵.

Dünyâ ve Hayat Görüşü

Sünnî İslâm anlayışına sıkı sıkıya bağlı Osmanlı medreselerinden yetişmiş ve daha sonra Şeyhülislâmlık gibi bu anlayışın en yüksek resmî pâyesini kazanmış olan İshak Efendi'nin dünyâ görüşü, şüphesiz ki İslâmî dünyâ ve hayat görüşüdür. Onun bu kimliği *Bî'setnâme* isimli, Hz. Muhammed'in bî'setini anlatmak için kaleme aldığı mesnevîde, yazdığı na'tlarda, ilâhîlerinde ve zaman zaman gazellerinde açıkça görülür. Bu şiirlerinde İshak, yüce Allâh'a olan îmânını, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'e karşı duyduğu sevgiyi ve din olarak İslâmiyete ihlasla bağlılığını samîmî mısralarla dile getirmiştir. Şâirimiz bir na'tında Hz. Peygamber'e şöyle hitâb etmektedir :

Dürr-i yektâ-yı vücûdun zîver-i tâc-ı bahâ
Gevher-i zî-kıymet-i zâtınla zîb-ârâ cihân

Feyz-i gevher-bâr-ı ebr-i cûd-ı dest-i pâkine
Gırye-nâk-i eşk olur ekser sehâb-ı âsumân

43 *Râmîz Tezkiresi*, v. 5.

44 Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 649.

45 Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *aynı eser*, IV/II, s. 471.

Yâ Rasûlallâh ne mümkindir dür-i evsâfım
Silk-i imlâya keşide ide 'abd-i nâ-tüvân

Zât-ı pâkin olıcak memdûh-ı Hallâk-ı ezel
Kimde tâkat var medîhinle ola gevher-feşân

Lâk maksad arz-ı hâl-i zârdır dergâhına
Bu behâneyle eyâ mahbûb-ı dâdâr-ı cihan

Ben ki bir mücrim kesîrî'z-enb abd-i âcizim
Dergeh-i vâlâna lâyık fi'le yok bende tüvân

Olmada kârım beher dem cürm ü isyân u kusûr
Vây hâl-i zârıma ger senden olmazsa emân

Sen kerîmü's-şânsın İshâk-ı ihlâs-âveri
Eyle şâyân-ı şefâ'at ey penâh-ı 'acizân

İshak Efendi, İslâmın itikad, ibâdet esasları ve hukûkî hükümlerinin bütünü demek olan şeriata tam anlamı ile bağlıdır. Onda bu prensiplerin aşırı bir şekilde te'viline ve çığırından çıkarılmasına yol açan bâtınıliğe hiç rastlanmaz. Şiirinde son derece hâkim bir unsur olarak yer alan tasavvuf ise onun görüşünde takvâ, ihlâs, tevekkül ve ileri seviyede Peygamber ahlâkı ile ahlâklanma anlayışı ile sınırlıdır. O, tasavvufu daha çok bir ahlâk, rızâ-yı İlâhîyi kazanma ve üstün rûhî meziyetlere sâhip olma meselesi olarak görmektedir.

Kendisi de aynı zamanda İslâm hukukçusu olan Şeyhülislâm İshak Efendi şeriata râm olanın ebedî hayâtı kazanacağına ve milletlerin bozuk hallerinin şeriatın hükümleri ile düzeleceğine inanmaktadır :

Râm olan şer'e hayât-ı ebedî hâsıl ider
Bulur ahvâl-i ümem hükmi-i şerî'atle nizâm

O, Ehl-i sünnet ve'l-cemâat diye adlandırılan Sünnî İslâm anlayışı ile bir Şia muhâlifidir. Hattâ bu muhâlefet biraz da Osmanlı-İran münâsebetlerindeki soğuk ve hasmâne havanın da tesiriyle onu birçok Osmanlı âlimi gibi Şiiliğin İslâm dışı olduğu fikrine götürmüştür. Sultan III. Ahmed dönemi şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi'nin medhinde kaleme aldığı bir kasidesinde, Abdullah Efendi'nin İran'a açılan seferler dolayısıyla verdiği ve İran'ı İslâm dışı gösteren meşhur fetvâsına işâretle Şeyhülislâmın fikrine harâretle iştirak eder ve fetihlerle İran'ın İslâm

havzasına katıldığını, iki âlemde de bed-gû ve bed-nâm olan Râfızîlerin böylelikle cezalandırıldıkları fikrini ileri sürer :

Ehl-i Rafzın idicek hükmini inbâ oldu
Dâhil-i havza-i İslâm zemîn-i A'câm
Buldı Rafz ehli cezâ-yı amelin âhir-i kâr
İki âlemde de bed-gû n'ola olsa bed-nâm

Hekimoğlu Ali Paşa için yazdığı kasîdede ise İran'a karşı kazanılan zaferi alkışlamakta ve Ali Paşa'nın bu zaferini Ehl-i sünnetin Şîliğe karşı bir gâlibiyeti olarak görmektedir :

Sârim-i tedbîri kat' itdi Kızılbaşın serin
Râfızî ser-cümle mağlub oldu Ehl-i sünnete

Tasavvuf Anlayışı ve İntisâbı

Yukarıda bir nebze değinildiği gibi mütedil bir tasavvuf anlayışına sâhip olan, bâtînilikten ve koyu vahdet-i vücütçuluktan uzak bulunan İshak Efendi, Ehl-i sünnet ve'l-cemâat dâiresi içerisinde olup İslâmî prensiplerle en fazla mukayyet bir tarîkata, yâni Nakşbendliğe intisab etmiştir. Müstakimzâde Şeyh Süleyman Sâdeddin, *Terâcim-i Ahâlî-i Fetvâ* isimli eserinde bu husûsa işâret eder ve İshak Efendi'nin şahsî meziyetlerini sıralarken intisâbından da şöylece bahseder :

«Micmere-i mehâsin-evsafı âyine-i fuzalâda dâir ve fıkra-i fazl ve kemâli elsine-i üdebâda mesel-i sâir olan zât-ı adîmü'n-nezâir olup meşâyih-i tarîkat-ı aliyye-i Nakşbendiyenin ser-bülendî kutb-ı zemâne ve gavs-ı evâne el-Şeyh el-Seyyid Mehemed Murad Efendi Cenablarından inâbet ve istifâze-i bereket-i sohbet eylemiş idi»⁴⁶.

İshak Efendi de Nakşbendiye şeyhi Seyyid Mehmed Murad Efendi'ye⁴⁷ olan bu bağlılığını bir gazelinin zeylinde şöyle dile getirir :

46 *mz. esr.*, v. 86.

47 Eyüp civârında bulunan Şeyh Murad tekkesinin kurucusu ve ilk şeyhi olan bu zat hakkında Ahmed Muhyiddin Efendi'nin kaleme aldığı *Silsile-Tarik-i Sâfiye Fihristi*'nde şu bilgi vardır: «Şeyh-i müşârinileyh Kışmîri yâhud Kâbilî olarak 1055 târihinde tevellüd edip, tahsil-i ulûm-ı âliye idüp âzim-i hacc-ı şerif ba'de diyâr-ı Hind'e hicret idüp küberâ-i Nakşiyeden el-Şeyh Mâsûm Hazretlerinden ahz-i inâbe ile tekrar ziyâret-i hacc-ı şerif idüp üç sene mucâvir olduktan sonra Bağdad yoluyla

Olsağ n'ola biz pîrimizin peyrev-i nazmı
Çâpük-kadem-i Mehmed'e merdâneleriz biz

Nakşbendîliğe intisâbı olan İshak Efendi'nin aynı zamanda Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye de sevgisi büyüktür. O, gazellerinde zaman zaman semâ, kudûm, nây gibi mevlevîlik ile ilgili kelimeleri tevriye yollu kullanarak Mevlânâ ve Mevlevîliğe karşı duyduğu bu ilgiyi dolaylı olarak anlatırken, farsça bir gazelinin zeylinde hislerini daha açık olarak ifâde eder. Bu farsça beyitlerde şâirimiz «Mevlânâ'nın kapısının müridlerinden oldum; onun gönül çeken dergâhına intisab etmek murâdındayım. Onun, esirgenmesi olmayan merhamet sofrasında lutfunun kemâlinden ve güzel huyunun cömertliğinden nasiplenmek istiyorum»⁴⁸ diyerek Mevlânâ ve Mevlevîliğe karşı duyduğu ilgi ve muhabbeti açıkça ortaya koymaktadır.

Bütün bunlara ilâveten; celvet, halvet, celvetî, halvetî, celevât, gülşenî gibi, tarîkatlara isim olmuş kelimeleri de zaman zaman tevriye yollu ve bazan da doğrudan doğruya kullanan şâirimizin, bunlardan hareketle, Nakşbendîliğe intisâbı yanında Mevlevîlik başta olmak üzere Halvetîlik, Celvetîlik, Gülşenîlik gibi tarîkatlara da ilgi ve muhabbet beslediğini söyleyebiliriz.

B. ESERLERİ

İshak Efendi'den bahseden kaynaklar, onun *Dîvân*'ından başka üç eseri bulunduğunu kaydederler. Bunlar, Hz. Muhammed'in peygamberliğini konu edinen *Bî'setnâme* isimli bir mesnevî; Ebü'l-leys es-Semerkanî'nin *Bûstânü'l-ârifîn*'i ve Kadı İyâz'ın *Şifâ* isimli meşhur hadis kitabının tercümeleridir. Yine aynı kaynaklarda İshak Efendi'nin bu eserlerden başka bazı risâlelerinin de bulunduğu zikredilirse de bunlara kütüphanelerde tesâdüf edilememiştir. İshak Efendi'nin mevcut eserleri hakkında edinilen mâlûmat şöylece özetlenebilir :

İsfahan üzerinden Buhâra'ya vâsıl olur ve Belh ve Semerkand meşâyihî ile sohbet idüp, sâniyen Bağdad'a hicret idüp biraz ikâmetten sonra yine hacc-ı şerife gider, Ba'de Mısır'a ve andan Şam'a dahil olup tavattun ihtiyâr ile teehhül eyleyüp kesb-i iştihâr eylemişler, 1092 târihinde İstanbul'a gelüp Hazret-i Hâlid civâr-ı aliyyelerinde beş sene mikdarı sâkin oldukdan sonra tekrar Şam'a, ba'de hacca, nihâyet 1125 senesi tekrar İstanbul'a gelüp Sultan Selîm civârında Bıçaklı Efendi menziline ikâmet buyurmuşlar. İrtihâlinde, bâlâda mezkûr Ebulhayr Efendi, medresesinin dershânesine defn ettirmiş» (v. 14).

48 Beyitlerin farsça asılları için bk.

(El-İstîşfâ)
Fî Tercümeti's-Şifâ

El-İstîşfâ, isminden de anlaşılacağı üzere Kadı İyâz'ın meşhur hadis kitabı *Şifâ*'nın tercümesidir. Osmanlı medreselerinde çokça okutulan ve sevilen bir hadis kitabı olan *Şifâ*'yı tercüme eden İshak Efendi, tercümenin ilk sayfelerinde bunu iki cihan saâdetine ulaşmak ve Hz. Muhammed'in şefâatini kazanmak için yaptığını şöyle ifade eder :

(...) Me'mûldür ki tekâpû-yı muhâleset-iştîmâl bi-tevfîki'llâhi'l-Mutea'âl kıfl-güşâ-yı der-i vüsûl-i saâdet-i dâreyn ve delâlet-pîrây-yı müsâl-i şefâat-i seyyid-i kevineyn ola»⁴⁹.

Baş taraflarda *Şifâ*'nın öneminden de bahseden İshak Efendi, daha sonra tercümeyi Sadrâzam Dâmad İbrâhim Paşa vâsıtası ile Sultan III. Ahmed'e bizzat sunmak istediğini söyler:

«(...) Zill-i memdûd-ı lutf-ı Rabb-ı Vedûd, zîver-i efsar-i sarây-ı vücûd, nûr-bahşâ-yı sâhai gabrâ, tâcdâr-ı hilâfet-i kübrâ es-Sultân ibnü's-sultân es-Sultân el-Gâzî Ahmed Hân ibnü's-Sultân Muhammed Hân halledet hilâfetühü ilâ yevmi'l-mîzân cenâb-ı ma'delet-me'âblarının tavk-ı gerden-i cihâniyân ve lâzime-i zimmet-i âlemiyân olan du'â-yı devâm-ı devlet-i aliyye-i ebed-peyvend ve senâ-yı bekâ-yı haşmet-i seniyye-i âlem-pesendlerin bi-hulûsi't-taviyye edâ iderek nâm-ı hümayûn-ı şevket-makrûnların teberrûken ve teyemmünen tîrâz-ı dibâce-i tercüme kılmağı umde-i umûr-ı mühimme additdiğimden mâ'adâ bu eser-i teberrük-fercâmı misâl-i muhaddire-i zîbâ-endâm ilbâs-ı itmâmdan sonra ol rûh-ı kâleb-i âlem ve mâlik-i rikâb-ı ümem edâmehu'l-lâhü'l-Melikü'l-Ekrem'in sadr-ı âlf-kadr-ı mekârim-perver ve dâmad-ı merâhim-mu'tâd-ı pâkize-güherleri sadru'l-küberâ, bedrü'l-vüzerâ İbrâhîm Pâşâ yessera'l-lâhü mâ-yeşâ hazretlerinin vesâtet-i aliyyeleriyle huzûr-ı hümayûn-ı şevket-makrûnlarına arz itmegi zimmet-i ubûdiyyetime farz add itmişimdir ki afitâb-ı âlem-tâb-ı nigâh-ı i'tibâra mefâhîret-medâr-ı pâdişâhâneleri bu zerre-i nâçizin bâ'is-i âb u tâb-ı iftihâr-nişânesidir»⁵⁰.

49 İshak Efendi, *el-İstîşfâ fî-Tercümeti's-Şifâ*, v. 2. v. 2.

50 *Aynı eser*, v. 2.

İshak Efendi, girişte mütad üzere ağır, süslü ve külfetli bir ifâde kullanmış olmasına karşılık, eseri aslına sâdık kalarak ve sâde sayılabilecek bir dille tercüme etmiştir.

İstîşfâ'nın İstanbul kütüphanelerinde dört nüshasına tesâdüf edilmiştir. Bunlardan ilki Süleymâniye Kütüphanesi Lâleli kısmında 397 numarada kayıtlı olan nüshadır. Altın yıldızlı, gömme şemseli, miklaplı orijinal meşin cilt içinde 386 varaktan ibâret olan ve güzel bir ta'lik ile yazılmış bulunan bu nüshanın başında Sultan III. Mustafa'nın vakıf mühürü vardır. Serlevha nefis müzehheb olup, içi altın yıldızla doldurulmuş beş çizgiden ibâret cedvel içinde 23 satır yer almaktadır.

Arz ettiği husûsiyetler dolayısıyla saraya takdim edilmiş olduğu anlaşılan bu nüshanın en başında dört adet takriz vardır. Bu takrizler, başta zamânın şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi olmak üzere, daha sonra sâbık Rumeli kazaskeri Ebulhayr Ahmed, sâbık Rumeli kazaskeri Mirzazâde Şeyh Muhammed ve sâbık Bursa kadısı Mestcizâde Abdullah Efendiler tarafından kaleme alınmışlardır. Nüshada istinsah kaydı bulunmamaktadır.

İkinci nüsha İstanbul Arkeoloji Kütüphanesi 93 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Meşin, miklaplı orijinal cilt içindeki bu nüsha 248 varaktır. İstinsah kaydında, bunun Hamzazâde Abdullah Efendi tarafından istinsah edildiği ve sayfa kenarlarındaki bâzı notların İshak Efendi'nin kaleminden çıktığı yazılıdır.

Üçüncü nüsha yine Süleymâniye Kütüphanesi'nde Yahyâ Tevfik bölümünde 44 numarada kayıtlı nüshadır. Siyah meşin cilt içinde 33 satır ihtivâ eden 215 varaktan ibârettir. Ahmed ibn el-Hâc Muhammed tarafından 1223'te istinsah edilmiştir.

Dördüncü nüsha ise yine Süleymâniye Kütüphanesi Yahyâ Tevfik bölümünde olup 45 numarada kayıtlıdır. Aslı 183 varak olup, daha sonra sondan 8 varak kaybolmuştur. Sayfaların birçoğunda kimin tarafından yapıldığı anlaşılabilen düzeltmeler vardır.

Bûstânü'l-Ârifin

Tercümesi

İshak Efendi'nin *el-Kasrî'l-metîn* adını verdiği bu kitabı, Ebulleys es-Semerkindî'nin *Bûstânü'l-ârifin* isimli İslâmî edeb, erkân ve mev'ize

kitâbının tercümesidir⁵¹. Şâirimizin eserleri arasında önemle ismi geçen ve tezkire sâhibi Safâyî Efendi'nin, hakkında «Ebulleys'in *Bûstânü'l-ârifîn* kitâbını tercüme edip sadr-ı a'zâm-ı asr olan İbrâhîm Paşa Hazretleri'ne vermiştir. Güzel esere muvaffak olmuştur» diye sitâyîşle bahsettiği bu tercümenin nüshasına maâlesef kütüphânelerde tesâdüf edilememiştir.

Bi'set-nâme

Kaynakların *Divân*'dan müstakil bir eser olarak kaydettiği *Bi'set-nâme*, kütüphânelerde mevcut olan beş nüshanın üçünde *Divân*'ın baş tarafında yer almaktadır. Diğer iki nüshada ise bu mesnevî bulunmamaktadır. *Bi'setnâme*'ye müstakil bir eser olarak kütüphânelerde tesâdüf edilememiştir.

Eser, isminden de anlaşılacağı üzere Hz. Muhammed'in peygamberliğinden bahseden bir manzûmedir. Mesnevî nazım şekli ile yazılmıştır. Beyit sayısı Hz. Muhammed'in peygamberlikle görevlendirilişinden vefâtına kadar geçen yirmi üç senenin aylarının toplamı kadardır⁵². İshak Efendi, *Bi'setnâme*'nin beyit sayısının Hz. Muhammed'in peygamberlik müddetinin ayları sayısını gösterdiğini şöyle dile getirir :

Eyle şol şart ile anı imlâ
K'ide ebyâtı müddetin inbâ
Ola ya'nî yigirmi üç sâlin
O sinîn-i mübârekü'l-fâlin
'Aded-i cümle-i şuhûrinca
Evvelinden dem-i mürûrinca

51 Asıl adı Ebulleys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semekrandî olan müellif, h. IV. (m. X.) asırda Türkistan'da yaşamış bir Hanefî fakih ve âlimidir. İmâmü'l-hüdâ lakâbı ile de anılan Ebulleys es-Semekrandî, tefsir, fıkıh, hadis, akâid v.b. sâhalarda çok sayıda eser sâhibidir. Bu eserlerinden bazıları şunlardır : *Tefsirü'l-Kur'ân*; *el-Fetâvâ min Akâvîl-Meşâyih*; *Muhtelif el-Rivâye*; *Uyun el-Mesûl*; *Tenbihü'l-gâfilîn*; *el-Mukaddime fi's-Salât ve Bûstânü'l-Ârifîn*.

Bûstânü'l-Ârifîn, her kişinin bilmesi gereken ahlâkî, fikhî, ibâdî birçok meseleye dâirdir. Âile hayâtı, toplum hayâtı ve sâir şahsî işler ile ilgili ibâdet, itikad, ilmihal v.b. birçok edep ve erkân yollarını gösterir. Kitâb 159 babdan oluşmuştur. (Ebulleys-Semekrandî ve eseri hakkında daha fazla bilgi için bk. *Tenbihü'l-gâfilîn ve Bûstânü'l-Ârifîn*, Terc. Abdülkâdir Akçipek, İst. 1974).

52 Yirmitüç sene; 276 aydır. *Bi'setnâme* ise 278 beyittir. Aradaki fark, bi'set yıllarının yirmitüç seneden birkaç ay fazla oluşundan ileri gelmiş olabilir.

Eserin gâyesi, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ve vahye muhâtab oluşunun kıssasını anlatmaktır :

Kıssa-i vahy ü ba'sı resm eyle
Zîb-i silk-i le'âl-i nazm eyle

Bi'setnâme'de Hz. Muhammed'in doğuşu ve peygamberlik çağına gelişi birkaç beyitle özetlendikten sonra, vahye muhâtab oluşu uzun bir şekilde anlatılır. Bâzı mucizelerine de işâretle ahlâkının ve şânının yüceliğinden de bahsedilir ve nihâyet eser, münâcaat ve salât ü selâm faslı ile sona erer.

Manzûmenin vezni Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün'dür. Vezin, eserde oldukça başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Vezin bozukluğuna rastlanmaz.

Beyitler arasında bâzen tamâmı farsça ve arapça olanlarına tesâdüf edilir. Bâzen de bir arapça ibâre veyâ bir âyet, hadis, iktibas yolu ile beytin içerisinde yer alır.

Bi'setnâme'nin dili, İshak Efendi'nin kasîde ve gazel tarzındaki diğer manzumelerine nazaran daha sadedir. Yukarıda da değinildiği gibi; manzûmede tamamı veya bir kısmı Arapça ve Farsça olan beyitlerin bulunmasının, Arapça, Farsça kelime ve terkiplerin bolca kullanılmış olmasının yanında nisbeten sâde ve külfetsiz ifadelere de çokça tesadüf edilir.

Dinî bir heyecanla ve Hz. Muhammed'e karşı duyduğu gerçekten samimî bağlılık, sevgi ve aşk hisleri ile kaleme aldığı bu eserde İshak Efendi, duygularını ve coşkunluğunu zaman zaman lirizme varan bir tarzda aksettirmeğe muvaffak olmuştur, denebilir.

Divân

İshak Efendi'ye asıl şöhretini kazandıran eseri *Divan*'dır. Klâsik şiirin yavaş yavaş gücünü kaybetmeğe başladığı, bir kaç istisna dışında deha çapında büyük şairin yetişmediği bir asırda yaşayan İshak Efendi, Lâle devrinin debdebe ve şâşâasına kendini kaptırmamış; yaşanan hayatın eğlence, zevk, iş ü nûş tarafını terennüm etmek yerine tasavvufa, dinî duygulanmalara ve hikmete yönelmiştir. Onun Divanı, en azı 15 ve en çoğu 54 beyitlik 11 adet na't ile başlar. Hattâ bazı *Divan* nüshalarının başında onun müstakil olarak kaleme aldığı ve dinî düşüncesinin gü-

zel bir ürünü olan *Bî'setnâme* mesnevîsi vardır. İshak Efendi gerek *Bî'setnâme*'de, gerek na'tlarında ve gerekse diğer manzûmelerinde Allah'a, İslâm'a, Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'e karşı duyduğu samimî inancı ve bağlılığı dile getirmiş; hikemî söyleyişe oldukça ağırlık vermiş; seyrek de olsa zaman zaman durûb-ı emsâle de baş vurarak Hind üslûbunun oldukça güzel sayılabilecek örneklerini ortaya koymuştur.

Bir Sebki Hindî şairi olan İshak'ın umumiyetle ağıdalı bir dille, yani Arapça ve daha çok Farsça ağırlıklı kelime kadrosu ile ve girift hayallerle kaleme aldığı şiirleri hakkında umumî değerlendirmeyi *Divan* üzerinde yapacağımız müstakîl bir çalışmaya bırakıyor; burada yalnızca *Divan*'ın kütüphanelerdeki mevcut elyazması nüshalarının tanıtımı ve muhteviyatlarının dökümü ile yetiniyoruz.

İshak Efendi Divanı'nın çeşitli kütüphanelerde 7 tam nüshası mevcuttur. Bunlardan altısı İstanbul'un muhtelif kütüphanelerinde, biri de Medine Arif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bahsi geçen nüshaların hususiyetlerini şöylece özetlemek mümkündür :

a) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde T. Y. 5476 numarada kayıtlı nüsha. 57 yapraklık bu divan, taşıdığı bazı hususiyetler itibariyle şâirin ölümüne yakın, şiirlerini yeniden gözden geçirerek tertip ettiği ve tezhibini yaptırarak Sultan I. Murad'a takdim ettiği anlaşılan nefis bir nüshadır. Bu saray nüshasında başta *Bî'setnâme* olmak üzere 10 na't, 9 kasîde, 2 tarih, 155 gazel, 5 lûgaz ve 6 ilâhi olmak üzere toplam 188 manzûme yer almaktadır.

b) Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H. 913'te kayıtlı bulunan nüsha. 60 yapraklık ibaret olun bu nüshanın özelliği, İshak Efendi'nin oğluna ait şu temellük kaydını ihtiva etmesidir: «Vâlid-i mâcidimiz merhûm İshak Efendi Hazretlerinin müntehab-ı divânlarıdır». Bunda da başta yine *Bî'setnâme* mesnevîsi olmak üzere 11 na't, 18 kasîde, 2 tarih, 97 gazel, 13 kıt'a, 5 lûgaz mevcut bulunmaktadır.

c) Süleymâniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi bölümünde 2594 numarada kayıtlı bulunan nüsha. 71 varaklık bu nüshada 10 na't, 11 kasîde, 47 târih, 120 gazel, 6 kıt'a, 1 lûgaz ve 4 ilâhi vardır.

d) Bayezid Devlet Kütüphanesi, 2675 numarada kayıtlı mecmua-i devâvîn içinde 97-166. varaklar arasında bulunan nüsha. 1161 tarihinde Hattat Âkif tarafından istinsah edildiği anlaşılan bu nüsha da 10 na't, 11 kasîde, 45 târih, 118 gazel, 6 kıt'a, 1 lûgaz, 4 ilâhîyi ihtivâ etmektedir.

e) Medine Arif Hikmet Kütüphanesi'nde 294 numarada kayıtlı olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde mikrofilmli bulunan nüsha. 71 varaklık nü-

hada başta *Bî'setnâme*, daha sonra 11 adet na't, 20 adet kasîde, 1 adet târih, 148 adet gazel, 7 adet kıt'a, 2 adet lûgaz ve 3 adet ilâhî mevcuttur.

Daha önce, İshak Efendi'nin Divanı üzerinde yaptığımız doktora tezinde, Divan'ın tenkidli metnini hazırlarken yukarıda zikredilen 5 nüsha esas alınmıştır. Bu çalışmada muhteva bakımından gözden geçirilen, fakat edisyon kritiğe esas alınmayan iki adet divan nüshası daha vardır. Onlar da İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T. Y. 760'da kayıtlı mecmua-i devâvîn içinde bulunan 57 varaklık nüsha ile yine aynı kütüphanede 9581 numarada kayıtlı bulunan mecmua-i devâvîn içinde bulunan 19 yaprak hacmindeki nüshadır.

Nüshalar ihtiva ettikleri nazım parçaları bakımından karşılaştırıldıklarında *Bî'setnâme* bir kenara bırakılacak olursa, *Ishak Divanı*'nda toplam olarak 11 na't, 21 kasîde, 50 târih, 14'ü Farsça olmak üzere 165 gazel, 13 kıt'a, 5 lûgaz, 6 ilâhî'nin yeri aldığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul, 1943.*
- Ahmed Muhyiddin, *Silsile-i Tarîk-i Sûfiye Fihristi, Kâdirhâne Kütüphanesi.*
- Ahmed Refik (Altınay), *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayâtı, İstanbul, 1930.*
- , *Lâle Devri, İstanbul, 1331.*
- Ahmed Vâsıf, *Târîh-i Vâsıf, İstanbul, 1219.*
- Ali Cânip (Yöntem), «XII. Asırda Divân Edebiyatının Bir Cephesi», *Hayat Mecmuası*, sayı : 6.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları, Ankara, 1972.*
- Aküin, Ö. Fâruk, «Sâlim», *İA, C. X, s. 130-133.*
- Babinger, Franz, *Osmanlı Târîh Yazarları ve Eserleri*, trc. Prof. Dr. Coşkun Üçok, Ankara, 1982.
- Baltacı, Câhid, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976.*
- Banarlı, Nihad Sâmi, *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi, İstanbul, 1983.*
- Bayrak, M. Orhan, *İstanbulda Gömülü Meşhur Adamlar, İstanbul, 1979.*

- Baysun, M. Cavid, «Es'ad Efendi», *İA*, V, 359.
- , «Mehmed IV», *İA*, VII, 553.
- Beliğ İsmâil, *Nuhbetü'l-âsâr li-Zeyl-i Zübde'ti'l-eş'ar*, İ. Ü. Küt., TY 1182.
- Berkes, Niyazi, «İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve ve Fikrî Kimliği», *Belleten*, XXVI, Nr. 104, Ankara, 1962.
- 1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi*, nşr. Faik Reşit Unat, Ankara, 1943.
- Cezar, Mustafa, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul, 1971.
- Çelebizâde Âsım, *Münşeât*, İstanbul, 1286.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1955.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Tenbîhü'l-gâfilîn ve Bûstânü'l-Ârifin*, nşr. Abdülkâdir Akçiçek, İstanbul, 1974.
- Fâik Reşâd, *Terâcim-i Ahvâl*, İstanbul, 1313.
- Fatin Dâvûd Efendi, *Hâtimetü'l-eş'âr*, İstanbul, 1271.
- Hâfız Hüseyin Ayvansarâyı, *Hadîkatü'l-cevâmâ*, İ. Ü. Küt., TY 202.
- , *Mecmuâ-i Tevârih*, nşr., Fahri Ç. Derin-Vâhid Çabuk, İstanbul, 1985.
- İA : İslâm Ansiklopedisi, İslâm âlemi coğrafya, etnoğrafya ve biyografya lûgatı*, İstanbul, 1940 v.d.
- İhsan (Sungu), «İlk Türk Matbaasına Dâir Yeni Vesikalar», *Hayat Mecmuası*, III, 413.
- İlmîye Salnâmesi*, İstanbul, 1334.
- İshak Efendi (Şeyhülislâm), *el-İştîşâ fî-Tercümeti's-Şifâ*, Süleymâniye Küt., Lâleli, nr. 397.
- İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Dîvanlar Kataloğu*, c. IV, İstanbul, 1965.
- Kandemir, Mehmed Yaşar, *Al-Kâdî 'İyâd ve Buğyat ar-Râ'id fî mâ fî Hâdîs Um Zar' min al-Favâ'id*, İstanbul, 1977 (Doktora tezi).
- Karacson, «İbrahim Müteferrika», *TOEM*, 1. sene, 179-180.
- Karal, Enver Ziyâ, «Ahmed III» *İA*, I, 166.

- Kocatürk, Vasfi Mahir, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1970.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Alanya (Alâniye)*, İstanbul, 1946.
- Kun, T. Halası, «İbrâhim Müteferrika», *İA*, VII, 896-900.
- Küçük Çelebi-zâde Âsım (Şeyhülislâm), *Çelebizâde Târîhi* (Râşid zeyli), İstanbul, 1282.
- Levend, Âgah Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1984.
- Maştakova, Elena, «Türk Aydınlanmasının Ön-Tarihi (XVIII. Yüzyıl Edebiyatı Üzerine)», *Sovyet Türkologlarının Türk Edebiyatı İncelemeleri*, s. 9-41, İstanbul, 1980.
- Selim Nüzhet (Gerçek), *Türk Matbaacılığı*, İstanbul, 1939.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul, 1308.
- Mehmed Şâkir, *Terâcim-i Ahvâl-i Meşâhir-i İslâmiye*, İ.Ü. Küt., TY 5040.
- Mehmed Tâhir (Bursalı), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333.
- Mehmed Tevfik, *Kâfile-i Suarâ*, İstanbul, 1290.
- Mirza-zâde Sâlim Mehmed Emin, *Tezkire-i Sâlim*, İstanbul, 1315.
- Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Devhatü'l-meşâyih*, Millet Küt., Emîrî, târih, nr. 721.
- , *Terâcim-i Ahâl-i Fetvâ (Resâil-i Müstakimzâde içinde)*, İ. Ü. Küt., TY 6699.
- , *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul, 1928.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1983.
- Râmiz Hüseyin, *Âdâb-ı Zurofâ*, Millet Küt., Emîrî, târih, nr. 762.
- Râşid Mehmed, *Râşid Târîhi*, İstanbul, 1282.
- Sâdettin Nüzhet (Ergun), *Tanzimata Kadar Muhtasar Türk Edebiyatı Tarihi ve Nümûneleri*, İstanbul, 1931.
- , *Türk Şâirleri*, İstanbul, 1935 v.d.
- Safâyî Mustafa Efendi, *Tezkire-i Safâyî*, Millet Küt., Emîrî târih, nr. 771.
- Sahhaflar Şeyhi-zâde Es'ad Mehmed Efendi, *Bâğçe-i Safâendûz*, İ. Ü. Küt., TY 2095.

- Sâmi, Şâkir, Subhî, *Târih-i Subhî*, İstanbul, 1198.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, İstanbul, 1962.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-tevârih*, nşr. Prof. Dr. Münir Aktepe, İstanbul, 1976.
- Şemseddin Sâmi, *Kâmâsu'l-Âlâm*, İstanbul, 1306.
- Şeyhî, *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ* Bayezid Devlet Küt., Veliyyüddin Efendi, nr. 2362.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1976.
- Tevfik, *Mecmuatü't-Terâcim*, İ.Ü. Küt., TY 192.
- TM : Türkiyat Mecmuası.
- TOEM : Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası.
- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, nşr. Fehmi Edhem Karatay, İstanbul, 1961.
- Timurtaş, Faruk K., *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1981.
- Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II* (Divan Şiiri), Ankara, 1986.
- Uçar, Ahmet Ali, «Şair Fitnat Hanım», *Akseki Dergisi*, yıl 2, sayı XVII, s. 14.
- Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihlere Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1940.
- Uzunçarşılı, İmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara, 1984.
- , *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983.
- Vankulu Lugati*, İstanbul, 1140 (Müteferrika baskısı).
- Yüksel, Sedit, *Şeyh Gâlip eserlerinin dil ve sanat değeri*, Ankara, 1980.

Vankulu Lûgati'nin tashihi ile görevlendirilenlerden biri olan İshak Efendi'nin bu lûgate yazdığı ve ilk sahifelerde basılı bulunan takrizin fotokopisi aşağıda takdim edilmiştir.

تقریر حضرت اسحق افندی قاضی استانبول سابقاً

انی ضمه الطبع من ابداع الصنائع بلیق ان بتفاخر بها الطابع المطبوع له البديع فن جلال ما ترسلطنا الاعظم
ادام الله دولته مادام العالم برون هذا الصنيع المرغوب فلا زال بانسبائه الفخام ووكلائه التكرام جالبا للقلوب
محرم العبد المفتقر الى لطف ربه الخلاق اسحق القاضی فی الماضي بدار السلطنة العلیة قسطنطنیة المحیمة
حامد لله على لانه ومصليا على نبیه واله

Şeyhülislâm İshak Efendi'nin fetvâlarından birinin fotokopisi aşağıdadır. Fetvâdaki cevâbî «olmaz» yazısı ile imzâ İshak Efendi'nin kaleminden çıkmıştır. Bu fetvânın aslı Atatürk Kitaplığı'ndadır.

بسم الله الرحمن الرحيم
اوله را بوصول واقع اعلم ان بكل زيرك نونك
بسم الله الرحمن الرحيم اوله را بوصول واقع اعلم ان بكل زيرك نونك
عبر واقع اوله را بوصول واقع اعلم ان بكل زيرك نونك
صنطه فارر اوله را بوصول واقع اعلم ان بكل زيرك نونك
اوله را بوصول واقع اعلم ان بكل زيرك نونك
كسرى

Şeyhülislâm İshak Efendi'nin babası olan Şeyhülislâm Ebû İshâk İsmâil Efendi'nin yaptırdığı Çarşamba civarındaki câminin eski hâli, Câmî fotoğraftaki mezbelelik durumundan 1952'de yapılan restorasyon ile kurtarılmış ve bu târihten sonra ibâdete açılmıştır.

Şeyhülislâm İshak Efendi'nin babası olan Şeyhülislâm Ebû İshâk İsmâil Efendi'nin yaptırdığı Çarşamba civârındaki câmiin eski hâli. Câmî fotoğraftaki mezbelelik durumundan 1952'de yapılan restorasyon ile kurtarılmış ve bu târihten sonra ibâdete açılmıştır.

